

K. L.
K. L.

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 324

İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri

Kutlu Doğum Sempozyumu - 2001

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	97581
Tas. No:	297-92 KUT.D

ANKARA
2003

HADİS LİTERATÜRÜNÜN KAYNAKLIK DEĞERİ ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME DENEMESİ

ALİ DERE

Doç.Dr. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Burada ele alacağımız, 'Hadis Literatürü' üst başlığı altında tanımlanan eserler hakkındaki değerlendirmeye geçmeden, daha baştan, söz konusu edilecek bu eserlerin elbette bir kaynak değeri taşıdıklarının altı çizilmelidir. "Bu eserler bu gün yeniden mütalaa edildiklerinde nasıl ve ne tür bir kaynaklık değerine sahipler?" sorusunu, alınacak cevapların sunduğu tablo haklı kılar mahiyettedir. Diğer taraftan, bizzat bu soruya karşı açıkça bu şekilde dile getirilmemiş olsa da, muhteva itibarıyla aynı soruya cevap oluşturabilecek izahlara erken dönem eserlerinde rastlanabilmesi, en azından, rivayet kaynaklarının değerine yönelik tahlile yer veren bir yaklaşımın sadece bu güne has olmadığını belgelemektedir. Bununla birlikte, böylesi tahlilci bir tavrın geçmişin tümünde takınıldığı anlamı çıkarılmamalıdır; kaldı ki, tahlilci bir yaklaşımın, bu günkü araştırmaların tümünde sergilendiğinden bahsetmek bile imkansız gözükmektedir. Bu metinde, hangi dönem ve çevrelerde bu konuda nelerin dendiği, daha önce yapılan çalışmalara atıfta bulunmak suretiyle kısaca hatırlanmaya, müteakiben mevzubahis eserlerin kaynak değerlerinin tam anlamıyla nasıl, kimlerin elinde ve hangi yaklaşımla ortaya konabileceği meselesi belirginleştirilmeye çalışılacaktır.

"Hadis literatürünün kaynaklık değeri nedir?" sorusunu cevaplamanın aslında zor olmadığı düşünülebilir. Hatta, hadis tarihine dair yapılan çalışmalarda bu konunun tatminkar izahlarının bulunduğu sanılabilir. Maalesef böyle bir sanı, kolay kolay haklı çıkamayacak iyimser bir yaklaşım olarak gözükmektedir. Zira, eldeki hadis malzemesine, özgün bir literatür olarak yaklaşmak suretiyle, gerek bu literatürü oluşturan münferit eserlerin özelliklerini, gerekse bunların birbirleriyle, ortaya çıktıkları dönemin kültürel yapısı ve ihtiyaçlarıyla girdikleri kaçınılmaz ilişkinin farkında olarak kalem alınmış bir hadis tarihinin henüz mevcut olmadığını söylemek, büyük bir abartı olmasa gerektir. Günümüzde bu sahada kısmen gözlemlenebilen, malzemeye yaklaşımı seçmeci değil, öncelikle tahlilci ve tasvirici olan çalışmalar, hadisin ve onun literatürünün tarihini arzu edilen tarzda kavramaya ve yazmaya yardımcı olacaktır. Bu nedenle, şimdilik, ortaya konacak fikirlerin her noktada doğruluk iddiasında olama-

yacağı bilinmelidir. Dolayısıyla, şu aşamada, hadisin tarihine ilişkin soruları tatminkar tarzda tüketecek hazır cevaplar bulmaya çalışmak yerine, belki de, özellikle hadis literatürünün oluşum dönemi söz konusu olduğunda, bu dönemi aydınlatmaya yarıyacak, yerinde soruların vazedilebilmesi uygun olacaktır. Zira doğru sorunun peşinde olmak, önünde sonunda isabetli cevaba ulaştıracaktır.

Hadis Literatürünün Oluşumu ve İşlevi

Hadis literatürünün temel alanı Hz. Peygamber'dir.¹ Ancak bu literatürle aktarılan malumatın tümünün fert olarak Hz. Peygamber'i konu edindiği söylenemez; konu en genel anlamıyla onun misyonuyla başlayan bir tarih kesiti olunca, burada her ne kadar onun etrafında şekillense de, onun yaşadığı dönemin sosyal ve fiziki şartları yanında, taraftar ve muhaliflerinin tavırlarını, özellikle de bir ümmetin oluşma sürecini ve dayandığı değerleri anlatan bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu bilgiler, tarihî bir olay veya süreci, örneğin tarihî bir perspektif formatıyla ele almaz; bir olayın çekilecek genel resminde, bu literatürün ilgilendiği kendine özgü parçalar olduğu gibi, yine bu parçaların aktarılmasında özgün bir üslup kullanılmaktadır.² Bu yönüyle Hadis eserleriyle, edebî tür olarak bunlara en yakın duran tarih eserlerinin aktarmaya çalıştığı resim parçaları ve anlatım üslubunun farklılığını tespit hiç te zor değildir. Tarihi bir süreci kendine belirlediği ilgi alanı çerçevesinde, buna uygun kullanılan bir dille muhafaza eden hadis eserleri işlevsel olarak da bir tarihten ayrılmaktadır. Belki de klasik ilimler sınıflamasında hadisi tarihten üst sıralara çıkaran bu işlevsel görevdir: ümmetin arasında artık bedenen bulunmayan bir peygamber'in etkin nüfuzunu, manevi bir otorite olarak canlı tutmak. Tarihi, özellikle onun yaşadığı dönemi, Peygamber merkezli bir bakış açısından tasvir eden ve bu surette peygamberî otoriteyi canlı tutmanın bir aracı olarak karşımıza çıkan malzeme yığınının bizzat kendisi, zamanla otoriter bir paye kazanarak, yer yer, adeta yaşayan bir peygambere denk konuma getirilmekte geçikmedi. Bu ise, bu andan itibaren bu malzemenin dokunulmazlık zırhına sokulması ve bu malzeme yığınının cüzleri olan rivayetlere, mesela sıradan tarihi bir metne olduğu gibi yaklaşılacağı anlamına gelecekti.

Daha sahâbe döneminde oluşan değişik ilim merkezlerinde, onlar, Hz. Peygamber'i ve onunla birlikte geçirdikleri günlere dair izlenimlerini etraflarındakilere naklediyorlardı. Bu aşamada kısmen de olsa müstakil bir yapıya sahip coğrafi bölgelerde nakledilen malzemenin bir sonraki aşamada, bu muhitler arasında yapılan seyahatler

¹ Nedeni hakkında bk. Dere, Ali, "Rivayet Malzemesinde Toplumsal Değişimin İzleri", s. 37, *İslâmiyât*, 1, 2 (1998).

² İvedilikle üzerinde durulması gerekse de, hadis literatürüne konu teşkil eden malzemenin ne hangi perspektiften ne de hangi edebî üslupla ele alındığına dair çalışmalar hala eksikliklerini hissettirmektedir.

³ Bu nedenlerin neler olduğuna dair temel bir araştırmanın yokluğu bu gün bile hissedilmektedir. Şimdilik ana başlıklar halinde bunlardan bazılarını zikretmek faydalı olabilir: Aktarma ve ferdi algılama farklılığı. "Anlatımın büyüğü gözden kaçırılmamalıdır; zira hikayeleri başkalaştıran şey her zaman olaylar değil, bir anlatıma farklılığı da olabilmektedir. Keza anlatım malzemesi söz konusu olduğunda, gerçeğe tekabül eden bir hâdisenin aktarımında bile, gerçekliğin çok boyutunu farklı açılardan görebilme imkanı nedeniyle ortaya çıkan bir değişmeden bahsedilebilir..." (Dere, (1998), s. 33. T. Nagel'in "Hadis ya da Tarihin İmhası" adlı makalesi (*İslami Araştırmalar*, X (1997), s. 163-168), Stetter'in, *Topoi und Shemata im Hadîf* (1965), adlı çalışmasına bakılabilir).

vasıtasıyla bir araya getirilmeye (*tedvîn*) başlamasıyla, bunların her birinin birbirlerinin kopyası olmadığı farkedildi. Bu rivayet malzemesinin her yerde neden aynı olmadığı, doğal olan, fakat bir tek nedenle izah edilemeyecek mahiyettedir.³ Bir araya getirildikçe artan malzeme hacmi karşısında, genişleyen muhtevayı hem daha rahat ihtata edebilmenin, hem de cüzlerini daha kolay karşılaştırabilmenin çaresi, bir rivayetin 'isnad + metin' şekli özelliğinden yararlanan ikili bir sınıflamada görülmüştü. Malzeme-i isnaddan hareketle (alâ'r-ricâl) sınıflandırarak Müsnedler, muhtevalarından hareketle (alâ'l-ebvâb) sınıflandırarak musannaf eserler dönemi (tasnîf) başlayacaktı.

Bu kez tasnif edilmiş malzeme içerisinde birbirlerine daha yakınlaşan aynı veya benzer konuya dair farklı rivayetler karşısında nasıl bir yol takip edilmesi gerektiği problemi ortaya çıkmıştı. İlk anda lokal uygulamalar ve önde gelen ilim erbabının kanaatleri yanında, sahip olunan hukukî ve itikadî düşünce sistemi içerisinde tercih ve izahlar yapılabiliyordu.⁴ Ancak ilk hicri asrın sonlarından itibaren metinleşme sürecini tamamlamaya başlayan hadis malzemesinin musannaf eserlerde yer aldıkları şekilleriyle, dil, muhteva ve isnad gibi açılardan sergiledikleri problemlerin hallini üstlenecek müstakil bir disiplin vücut bulmalıydı. Bu ihtiyaç, musannaf eserler sayesinde daha net müşahede edilebilen problemleri halledecek, hadis ilimleri denilen yardımcı disiplinlerin oluşmasını teşvik ediyordu.

Olumlu bir adım olabilecek bu aşama, mevzu bahis olan bilgi dallarının yaklaşım tarz ve katkıları göz önünde bulundurulduğunda, aslında 'Hadis malzemesi'nin kendi içine kapanıp, kapalı bir yapıya dönüşmeye başladığını ifade edecekti. Artık hadisler hakkında nasıl konuşulacağı ve düşünüleceğinin, nasıl hareket edileceğinin kuralları da belirlenmişti. 'Hadis disiplini'nin kapalı bir yapıya bürünmesinden sonra artık, daha önceki devrelerde mümkün olabilen rivayetleri muhtevaları açısından, sahip olunan bir fikri bütünlük içinde değerlendirebilme seçeneği, yerini -istisnaları olmakla birlikte- isnâda ağırlık veren, görünüşte şekilci olan bir yaklaşıma bırakmak zorunda kalacaktı. Şekilci yaklaşımın zaruri addettiği, mümkün olduğunca çok isnad ve metin bilme; bunlarda geçen isimlerin hayatlarını onlara sabıkasızlık beraatı verecek kadar iyi ve yakından tanıma becerisine her kes kolayca sahip olamayacak; neticede bu şartları yerine getirebilenler sahalarında otorite ilan edilecekti.⁵ Bu sıfatı daha baştan taşıyan veya sonradan kendilerine izafe edilenlerin eserleri de aynı mantıkla otorite eserler olarak benimsenecek, şahıs karizmasından sonra eser karizması mefhumuyla üç asırlık bir maratonun sonuna gelinecekti.

İşte zamanın bu noktasını, bu gün Hadis literatüründen bahsedildiğinde hemen

⁴ Farklı hukuki ve itikadi mezheplerin birbirlerini hadislere uymamakla itham etmelerini doğuran temel faktör, söz konusu mezheplerin her birinin ilgili malzeme-i aslında kendi düşünce sistemleri içerisinde değerlendiriyor olmalarıdır.

⁵ Bu otoriterliği sağlayan veya şöhreti artıran başka faktörlerden de bahsedilebilir; örneğin bir Ahmed b. Hanbel'i otoriter kılan onun hadisçiliği veya fakihliği yanında, kelamcılık yönüyle mutezileye karşı verdiği mücadeledir de, hatta o bu mücadelesiyle daha hayattayken efsaneleşmiştir. (Kamil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci," *İslami Araştırmalar*, X (1997), s. 108). Bunun yanında bir konuda bile sahip olunan kanaat daha sonra kazanılacak şöhreti geçiktirebilmektedir. İşte "Buhârî'nin şöhretini kazanmasını geciktiren en önemli faktörlerden biri, kelâmî açıdan halku'l-Kur'ân inancına meylettği kanaatinin yaygınlik kazanması" olabilmekteydi. (a.g.m.) Krş. M. Emin Özafşar, "Rivayet İlimlerinde Eser Karizması ve Muslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, 39 (1999), s.288.

akla gelecek saygın eserler perçileyecekti.⁶ Belki de artık rivayetler etrafında yapılan bu koşudan yorulmuştu ve temponun hafifletilmesi gerekmişti. Zaten artık bu eserlerle hedefe gelinmiş de sayılırdı ve yapılacak en güzel şey, sözü, temayüz eden eserler ve onların müelliflerine bırakmak olmalıydı. Ama ille de bu sahada çalışmak isteyenler, bu görevi, bu eserlerin korunması, mükemmelliklerinin anlatılması, müphem pasaj ve hikmetlerinin anlayamayanlar için kolaylaştırılması ve bu eserlerin hacimlerini kat kat aşacak bir şerh / talik v.b. faaliyetleri deruhte edebilir. Bunun anlamı, ortaya konan bu çabanın daha bir üstünün olmadığına ikrarıydı. Üst sınırı belirleyen eserlerin ve şahısların, bundan sonraki düşünme ve üretme faaliyetlerinin bitmez ham maddesi haline dönüştürülmeleri ise, onların ne kadar kutlandıkları ve kutsandıklarının göstergesi olacaktı. Hicri dördüncü asır sonrası şerhlerle başlayan bu kutlamalar ve kutsama, yerini, henüz, ulaşılabilecek yeni bir hedefe veya kazanılacak başka bir maratona bırakabilmiş değildir.

Oysa bu gün için, Hadis sahasında katkı sunmak isteyenlerin önünde, uzun, hem de değişik katagorilerde katılabilecekleri maratonlar duruyor. Bu maratonun koşulaçağı zemin, elbette, şu ana kadar hadis adına yapılan bütün çalışmalar ve savunulan fikirler olacaktır. Zira geçmişte kalan çalışmaları, çabaları ve düşünceleri takdir etmeden, bunların nereye tekabül ettiklerini anlamak, anlamadan da kullanmak ve yorumlamak mümkün olmayacaktır. Tekrarlarıyla, karmaşıklık, basitlik veya mükemmellikleriyle günümüze ulaşan bu hadis literatürü çok yönlü çalışmaları besleyecek ve destekleyecek bir zenginliğe sahiptir.⁷ Bu zenginlikleri yeni alanlara açmanın vakti ise çoktan gelmiştir. Başta insan olmak üzere, tarih ve toplum araştırmaları alanlarına veri tabanı oluşturabilecek olan bu zenginliğin unsurlarının neler olduğunun ve nasıl oluştuğunun bilinmesi ön şarttır. Kaçınmayı gerektiren bir ön şarttan daha bahsedilebilir ki, o da, hadis kaynaklarını bu açılımla ilmi araştırma zeminlerinde kullanırken, onu bir kutsallık aracı olarak görmemektir.

Hadis Literatürünün Konumunu Yeniden Değerlendirme Zarureti

Hiz. Peygamber'in vefatından bu yana, hadis olgusunun nasıl anlamlandırıldığından başlamak üzere, hicri ilk asrın ikinci yarısından itibaren, bu günkü hacmine ulaşmak üzere yola koyulan hadis literatürünün geçirdiği aşamaları, gelişmeleri ve şekillenmeleri titizce tahlil etme ihtiyacı, yalnızca bir literatürün yapısını, kaynak ve dinamiklerini edebî bir tenkit metoduyla ortaya koyma isteğinden değildir. Böylece, bu formatta karşımıza çıkan eserlerde aktarılan malumatın nasıl bir olgu ve anlam düzlemini örttüğü ve belki dönemleri için nasıl bir fonksiyon üstlendikleri görülebilecek-

⁶ Eser karizmalarının nasıl oluştuğuna dair Buhârî ve Muslim özelinde yapılan iki çalışma bu konuda bir fikir oluşturmaya yardım eder mahiyettedir, bk. Kamil Çakın, a.g.m., s. 100-109; M. Emin Özafşar, a.g.m., s.287-356. Bu konudaki tartışmaların hala bitmediğini, genel kabul görmüş hadis eserlerinde yer alan müstakil bazı rivayetlerin problem arzettiğini gösterir makale çalışmaları yanında, bu eserlerden biri üzerinde yoğunlaşan kitap çalışmaları kanıtlar mahiyettedir. Örneğin böyle bir yaklaşımın hacim ve tarzını görebilmek için es-Seyyid Sâlih Ebû Bekr'in *el-Açvâ' el-kur'âniyye fi ik-tisâhi'l-ehâdiş el-isrâiliyye ve tathîru'l-Buhârî minhâ* adlı çalışması (1974) incelenebilir.

⁷ Batılı İslam Bilim çalışmalarında - ulaşılan sonuçlar her ne olursa olsun- bu zenginliğin çok yönlü kullanılmakta olduğu da hatırlanmalıdır.

tır. Üstlenilen fonksiyonun nelğine, tahlileriyle ışık tutmak, yeniden yazılması gereken hadis literatürü anlamındaki bir hadis tarihinin vazifesi olarak görünmektedir. Bir literatürün nelğine ve fonksiyonunun ne olduğuna dair iki yönlü yapılacak araştırma, sonuç itibarıyla söz konusu literatürün satır aralarını okuyarak malzmeden yeni bilgiler kazanılmasını sağlayacaktır. Batılı araştırmalara bakıldığında, onların sahayı öncelikle bu iki yönden incelemeye çalıştıkları, bugün, geride kalan bir asrın sonunda, bir yandan münferit rivayetleri detaylı tahlil ederken, diğer yandan bu malzemenin nasıl değerlendirileceğine dair -adeta-alternatif bir metot geliştirilir oldukları görülmektedir.⁸

Benzer bir yaklaşımı İslam muhitinde gerçekleştirmenin imkanları yanında zorluklarını da hesaba katmak gerekir. Zira bu muhitte, incelenecek, haklarında hüküm verilecek eserler, şu an itibarıyla, tarihte kazandıkları veya geride bıraktıkları bir değer, bir otorite kazanma sürecinin ağır koruması altındadır. Öncelikle bu ağırlığın omuzlanması gerekir. Klasik hadis usûlüne/tarihine dair eserlere bakıldığında, bunların, hadis literatürünün erken dönemleri hakkında belli konular özelliğinde parçacı ve problemsiz bir tasavvuru temsil ettikleri görülür ki, bu tasavvurları aşarak, erken döneme inmek, bizzat oradan, tam veya eksik, müstakil veya başka eserlerde iktibas edilmek suretiyle bugüne ulaşan eser ve belgeleri metodik değerlendirmeye tâbi tutmak zarureti vardır.

Hadis literatürünü, şekil noktasından edebi tenkit /filolojik metot, muhtevasının cereyan eden olaylarla ne ölçüde kesiştiğini belirleme noktasında tarihî tenkit metodu, toplumda icra ettiği fonksiyonu değerlendirebilmek noktasına gelince de, -her ne kadar muasır bazı hadisçiler bir anlam veremeseler de- sosyolojik, psikolojik ve dahi antropolojik öğretilerin verilerinden istifade ederek, bu malzemeyi başlangıçtan günümüze kadar tarihî seyri içerisinde farklı noktalardan yeniden değerlendirmeye tâbi tutacak yaklaşımın “çözümlemeci”⁹ yaklaşım olarak isimlendirilebileceğini düşünüyorum.

Gümüzde “bütüncül yaklaşım”dan sıkça söz edilir ve benimsenirken,¹⁰ kelime olarak ona zıt bir anlam yüklü “çözümlemeci yaklaşım” sözünün yadırganması muhtemeldir. Maamafih, bir olayı/ olguyu anlamlandırma ve bu anlamı kelimelere yükleye-

⁸ bkz. Dere, Ali, “İmam Mâlik’in Hadis Metinlerini Değerlendirme Kriterleri Üzerine”, *İslami Araştırmalar*, X (1997), s. 69-70. Elbette bu metodolojinin ilk kez İslami rivayet malzemesi için ve doğrudan İslami kültür çevrelerinin ortaya koydukları usûl eserlerinden yararlanmak suretiyle üretildiği söylenemez. Bu metot, ana hatlarıyla, kendi tarih ve kültürünü araştıran batılı zihnin uygulamakta olduğu metot ve yaklaşımı yansınmaktadır. Kavramsal düzlemde bunlar, “tarihî-filolojik eleştiri”, “kutsal metin tenkidi” olarak ifade edilebilirler. Bu konuda daha geniş bilgi bir diğer çalışmada aktarılabilecektir.

⁹ Bu kelimenin yerine bir başkası düşünülebilir. Burada vurgulanmak istenen, bir yandan, bir rivayet metninin şekilsel olarak tarih içerisindeki izinin sürülmesi, dönem ve şahıslara bağlı farklılıkların tespit edilmesi, diğer yandan ulaşılan bu dönem ve şahısların düşünceleriyle metin arasında ne gibi ilişki olabileceği sorusunun cevabını aramaktır.

¹⁰ Daha önce Kur’ân için telaffuz edilen bu yaklaşımın hadislere uyarlanması dile getirilse de (bk. A. Osman Ateş, “Günümüzde Hadislerin Değerlendirilmesinde Göz önüne Alınması Gereken Bazı Hususlar ve Hadisin Geleceği ile İlgili Bazı Düşünceler”, s. 115), iki malzeme türünün oluşum süreçleri ve tarzları dikkate alındığında, bu talebin imkansız olduğu fakedilecektir. Zira bütünlük dil ve üslupta aranırsa, hadis metinlerinde böyle tek bir üsluptan ziyade anonim bir üslubun olduğu görülecektir.

rek nakletme sırasında farklı perspektiflerin, ilgi ve yatkınlıkların tesiriyle yakalanan parça –her zaman olmasa da- kendi başına bir tasviridir. Fakat o olay/olgudan hareketle yapılabilecek muhtemel tasvirlerden yalnızca biri olmak durumundadır. Ortaya çıkan bu tasvirleri ne kadar bir araya getirebilirseniz elde edilen tasvirin ebadını büyütmiş olursunuz. Benzer durumun bir sahayı örten altdisiplinler için de geçerli olduğu söylenebilir.

Örneğin şahit olunan bir hâdisenin tasvirinde, bir tarihçi ile, -farzı muhal- Ebû Hureyre bazı ortak noktalar belirleseler de, hasseten detay boyutunda birbirlerinden ayrılmaları kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte, bu iki tasvirin unsurları daha geniş bakış açısıyla değerlendirilip, yeniden çözümlenerek, daha geniş bir tasvirde birleştirilebilir.

Aynı olguya ilişkin değişik iki tasviri, unsurlarına ayrıştırma sonucu daha kapsamlı bir tasvire ulaşma şansı yanında, bu süreçte, birbiriyle çatışan veya birbirini tamamlayan cüzlerin neler olduğunu tespit edebilme imkanı da vardır. Keza, bir andan diğerine hissedilmeden akan zaman düzlemindeki, tekrarı imkansız geride bırakılan zaman dilimlerini anlatmak istediğimizde, başarabildiğimiz, ancak yakalayabildiğimiz karelerdir; zira zaman insanın bu kareleri tasvir etme sürecinden daha hızlı akar. Yaşanırken bir roman olan hâdiseler, anlatılırken rahatlıkla fragmanlara dönüşebilir. Hadisin barındırdığı muhteva, kendi ilgi alanı açısından muhafaza edip sergilediği fragmanalara benzemektedir. Her hangi bir hadis eserinin hızla gözden geçirilmesi bu konuda bir fikir verebilir. Hatta değil yaşanan bir hayata dair alıntı/anlatımlarda, bunları konu başlıkları altında sıralandıklarında bile kendilerine verilen o yerle kolay bir uyum sağlayamamaları nadir bir durum değildir.¹¹

Hâdiselerin yakınında duranlar için ilgiler kadar, tepkilerin de onların oluşturacağı tasvirleri etkilediği gibi, disiplinlerin tasvirlerini, bakış açılarını etkileyen unsurlar vardır. Meselâ bu anlamda, aynı hâdiseyi tarih kaynağıyla hadis kaynağı aynı kalıp ve unsurlarla mı aktarır?¹² Eğer öyleyse bunları farklı kategoriler olarak isimlendirmenin anlamı ne olabilir? Özgünlük nerede kalır?

Örnek Bir Rivayet Karşılaştırması

Farklı fert veya edebi türlerin aynı olaya ilişkin olmak üzere kaydedip sundukları değişik tasvirler karşılaştırıldığında, burada, onların kendilerine belirledikleri ilgi alanı ve yaklaşımlarının nasıl ön plana çıktığının gösterilmesinde, belki bir örnek ve

¹¹ Örneğin şerhlerin çabalarından biri, bir rivayetin musannif tarafından yerleştiği yer/ bâbla münasebetini kurmaktır. Aynı'nin 'Umde'sini n sahifelerini rastgele çevirince bile, onun bu konuda ne kadar çaba sarfettiğini, bazen rivayette bâb arasında her hangi bir bağ kurmakta zorlandığı görülecektir. Sırf bu konuya tahsis edilen eserler vardır, "k. el-mutevâri 'alâ terâcimi ebvâbi'l-Buğârî", Hâfiz Nasruddin Ahmed b. Vecihiddin, bk. F. Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 367.

¹² Bu soruya verilebilecek "Hayır!" cevabının bir göstergesi olarak hadis kaynaklarının bir olayı, ait olduğu zeminde aktarmak yerine, ondan özellikle davranış değerlerine ilişkin pasajları, genelde de bağlamlarından koparmak suretiyle aktardıkları zikredilebilir. "Gerek musannaf ve sunen türü, gerekse musned türü eserlerde hadisler, meydana geldikleri tarihî ve sosyo-kültürel bağlamlarından kopartılarak yerleştirilmişlerdir." (M. Emin Özafşar, "Hadisin Neliği Sorunu ve Akademik Hadisçilik", s. 40, *İslâmiyât* III/3 (2000).

bazı düşüncelerin müşahhaslaştırılmasında buna ilişkin değerlendirmelerden yararlanılması uygun olacaktır. Buhârî’de geçen gayet yalın ve bir satır uzunluğundaki kısa metinli bir haber böyle bir örnek olabilir. Bu habere göre, Sa’îd b. Zeyd (ö.h. 50/51), Hz. Peygamber’den onun şöyle söylediğini nakleder:

“Kim arazi hususunda bir haksızlık yaparsa, o haksızlık yaptığı parça onun boyuna yedi kat yer olarak geçirilir.”¹³

Metnin bu kısmının yer aldığı diğer varyantlara bakıldığında, orada, buradaki kısa ve yalın ifadeye mukabil, metinde farklı unsur ve boyutların yer aldığı tespiti yapılır. Hele bu karşılaştırma tarihi kaynak kategorisine dair eserlerde sürdürüldüğünde, muhtevadaki hacim ve detayın farklılığı daha da belirginleşir.

İçerik ve ilgi alanları itibarıyla hadis literatürü içinde, tarihî eser kategorisine en yakın duran tür *Muşannaflardan* Abdurrezzâk’ın eserinde, Ma’mer’in Hişâm’dan naklettiği rivayette bu olayın nasıl aktarıldığına bakalım:

“...bir kadın Sa’îd b. Zeyd’in arazisinin sınırlarından dolayı onu Mervân’a şikayet etti. Sa’îd: ‘ben onun sınırlarını mı değiştiriyorum? Ben Allah Resûlünün ‘kim yerden bir karış çalarda kıyamet günü o yer onun boynuna yedi kat yer olarak geçirilir’ dediğini duydum der.’ Bunun üzerine Mervân: ‘bu sana kalmış’ der. Sa’îd de: ‘Ey Rabbim! (o kadın) yalancıysa gözünü kör et ve onu bu yerinde öldür’ der. (Hişâm) der ki: ‘o kör oldu, sonra arazisinde dolaşırken kuyuya düşüp öldü. Müteakiben bir sel gelip yerleri silip süpürdü ve sınır işaretlerinin Sa’îd’in dediği gibi olduğu ortaya çıktı.’”¹⁴

Görüldüğü gibi, bu metinde Sa’îd’le ihtilaf eden kimse ‘bir kadın’ diye meçhul siyayla zikredilmiştir. Bu metne göre ihtilafın nedeni ise sınır anlaşmazlığıdır. Bunun üzerine gelişen olayları kaba hatlarıyla aktaran rivayette Hişâm, gerçekten de bu kadının kör olduğunu, arazisinde dolaşırken kuyuya düşüp öldüğünü ve onun ölümünden sonra gelen bir selle sınır işaretlerinin aslen nasıl da Sa’îd’in dediği gibi olduğunu ortaya çıktığını kaydeder. Hişâm’ın buradaki naklinin, babasından olduğuna dair bir kayıt yoktur; bununla birlikte, *Şaḥîḥu Muslim*’deki rivayette isnadın son kısımları farklı olmakla birlikte, bu kısım ‘Hişâm-babası’ şeklindedir. Bu metinde de aynı olay anlatılsa da, bir takım detaylara daha yer verilmektedir. Bu metne göre:

“Ervâ binti Uveys, Sa’îd b. Zeyd’in, onun arzisinden bir kısmını aldığını iddia eder ve konuyu Mervân b. el-Hakem’e dava eder. Bunun üzerine Sa’îd b. Zeyd:

“Peygamber’i duyduktan sonra ben onun arazisinden (nasıl) bir şey alırım” deyince, Mervân Hz. Peygamber’den ne duydun? diye sorar. Sa’îd b. Zeyd: “Allah Resûlünün ‘haksız yere araziden bir karış bile alanın boynuna bu parça yedi kat yer olarak geçirilir’ dediğini duydum” cevabını verir. Bunun üzerine Mervân “bundan

¹³ *Buḥârî*, meẓâlim, 13 (3/100); bu metnin isnadında yer alanlar Şu’ayb- Zuhrî – Talha b. ‘Abdillah – ‘Abdurrahmân b. ‘Amr b. Sehl – Sa’îd b. Zeyd’dır. Metin ise: “men ẓaleme mine’l-arḍi şey’en tuvviḳahu min sebi’i araḍin”.

¹⁴ Abdurrezzak, 11/10.

başka senden bir delil istemiyorum” der. Sa‘îd: “Ey Rabbim! Eğer (Ervâ) yalancıysa gözünü kör et ve onu bu yerinde öldür” diye (beddua eder). ‘Urve ise, Ervâ’nın kör olduğunu ve bu arazisinde dolaşırken bir çukura düşerek öldüğünü belirtir.”¹⁵

Buhârî’deki rivayetle karşılaştırıldığında, her iki metin arasındaki gerek anlatım öğelerine, gerekse muhtevaya ilişkin farklılıklar aşikardır. Bu varyantların hepsinde, paralel olan bölümün aktarılmasında, içerik aynı kalıp örtüşüyor olsa da, kullanılan kelimeler aynı değildir. Ayrıca, uzun olan Muslim ve Ma‘mer metninde ‘kâle/dedi’ ibaresiyle anlatımın öznesinin sürekli değişmesi ve buna bağlı olarak olayların muhtemelen işgal etmesi gereken mekan ve zaman düzleminin, kısaca hâdisenin aşamalarının adeta silinmiş olduğu söylenebilir. Bu, detayların birbiriyle olan bağlantılarındaki kopukluk olarak da ifade edilebilir. Bunun nedeninin ne olduğuna, rivayet malzemesinin ilgili dönemdeki bir özellik veya süreçle, yapıyla izah edilip edilemeyeceğine net cevap verebilme imkanı, ancak bu literatürün öncelikle edebî bir form olarak ele alınıp, diğer literatür türlerindeki üslup özellikleriyle karşılaştırılmasından sonra elde edilebilecektir. Tarih kategorisindeki eserlerde, olayın öğeleri arasındaki bağlantı kopukluklarının giderilerek, nisbeten daha rahat bir anlatımın yakalanmış olduğunun görülebilmesi açısından bu hâdise iki kaynaktan daha aktarılabilir. Önce Mizzî:

“el-Âlâ b. Abdîrahmân (ö.h. 132)’ın babasından naklettiğine göre, Ervâ binti Uveys, Medîne valisi olan Mervân b. el-Hakem’e Sa‘îd’i, kendisinin eş-Şecere’deki arazisi yüzünden şikâyet edip, ‘o benim hakkımı aldı ve evimi eş-Şecere’deki arazisine kattı’ der. Sa‘îd ise, ‘ben Allah Resûlü’nün ‘kim bir karış araziye haksız yere kendine katarsa, Allah bu parçayı kıyâmet günü onun boynuna yedi kat yer olarak geçirir’ dediğini duyduktan sonra nasıl haksızlık yaparım?’ dedi ve Ervâ’nın iddia ettiği kısmı ona verdi. ‘Ey Rabbim! Şayet Ervâ bana haksızlık yaptıysa gözünü kör et, kuyusunu da kabri kıl’ diye (beddua) etti. Sonra Ervâ kör oldu, bir sel gelip onun evinin yerini ve (gerçek) hissesinin Sa‘îd’in hissesinin dışında olduğunu ortaya çıkardı. (Bunun üzerine) Sa‘îd Mervân’a geldi ve ‘yemin ederim ki, benimle birlikte gelecek ve onun evine bakacaksın’ dedi. Mervân eve bakmak amacıyla onunla birlikte gitti; bazıları da onlara katıldı... ‘Abdul‘azîz b. Ebî Hâzîm der ki: ‘Ervâ, Sa‘îd’in kendisine (bu kez) hayır duada bulunmasını istedi ve ben sana haksızlık ettim (itirafını) dile getirdi.’ Sa‘îd ise ‘Allah’ın kendisine verdiği (haktan) hiç bir şeyi geri vermeyeceğini söyledi.”¹⁶

Bu metnin muhtevasında daha öncekilerde olmayan bazı detayların bulunduğu görülüyor; ne var ki, geriye kalan diğer metinlerle karşılaştırmaya devam edildiğinde, bu kez onlarda, burada olmayan ilaveler veya olup da farklılaşan anlatımların

¹⁵ Muslim, Mezzâlim, 139.

¹⁶ Tehzîbu'l-kemâl, 10/451-452.

olabildiği gözlemleniyor. Bu ilave veya farklılıkları göstermek için o metinleri de aktarmak yerine, bunların muhtevasını kısaca zikretmek daha isabetli olacaktır. Zehebî'nin anlattığına göre, Ervâ, Muhammed b. Âmr b. Hazm (ö. h. 63)'a gelip, Sa'îd'in onun hissesine bir set yaptığını, bu nedenle gidip onunla konuşmasını istemiş, yoksa Peygamber'in mescidinde bunu ilan edeceğini söylemişti. Muhammed, Ervâ'ya 'Resûlüllah'ın arkadaşına zarar verme, o haksızlık yapmaz ve senin hakkını gaspetmez' deyince, bu kez 'Umâra b. Âmr ve Abdullah b. Seleme'ye gelip aynı talebini onlara tekrarlar; onlar da Sa'îd'in *el-Akîk*'teki arazisine giderler. Sa'îd onların geliş nedenlerini sorunca durumu aktarırlar; bunun üzerine Sa'îd Hz. Peygamber'den duyduğu sözü nakleder ve Ervâ'nın iddia ettiği hakkı gelip almasını söyler, ama aktarılan tarzda bir beddua cümlesini de kullanır. Onlar geri dönüp durumu Ervâ'ya aktarırlar; o da gider bu seti yıktırıp yerine kendine bir ev yaptırır...Ancak burada fazla oturmak nasip olmaz ve kör olur. Ervâ gece (ibadet için?)¹⁷ yanında kendisine yol gösteren hizmetçisiyle birlikte kalkarken, bir gece kalktığında hizmetçisini uyandırmayınca kuyuya düşerek ölür.¹⁸ *Tehzîbu'l-kemâl*'de Sa'îd'in Ervâ'nın set yaptığı yeri sahiplendiği aktarılırken, burada, iddialı yere seti yapan Sa'îd'dir; bilahare Ervâ bunu yıktırıp yerine bir ev yaptırır. Aynı şekilde Ervâ'nın şikayette bulunduğu kimse, bu metne göre Mervân değil, önce Muhammed b. Âmr b. Hazm, sonra 'Umâra b. Âmr ve Abdullah b. Seleme'dir. İbn Abdilberr ise, Ervâ'nın şikayeti üzerine Mervân'ın onunla konuşmaları maksadıyla Sa'îd'e birilerini gönderdiğini ifade etmiş, fakat bu gönderilenlerin isimlerini zikretmemiştir.¹⁹ Bu durumda Sa'îd'le doğrudan konuşan Mervân'ın kendisi değildir.

Musned'deki haberde Ervâ, içlerinde Abdurrahmân b. Âmr b. Sehl'in de bulunduğu Kureyş'ten bir toplulukla Talha b. Abdillâh b. Âvf'a gelir ve Sa'îd'i şikayet ederek gidip onunla konuşmalarını ister. Onlar *el-Akîk*'teki arazisinde olan Sa'îd'e giderler; onları görünce, hemen, onları getiren nedenin ne olduğunu bildiğini söyleyen Sa'îd "size Peygamber'den ne duyduğumu aktaracağım" der.²⁰ Demek ki, bu konudaki ihtilafın daha öncesi olmalıdır.

Musned'de yer alan diğer bir haberde ise, bu olaya değinilmeden, doğrudan, Sa'îd'in Peygamber'den duyduğu söz nakledilmektedir.²¹ Ayrıca bu rivayete Ma'mer, Zuhri'nin "malı uğruna öldürülen şehittir" ilavesini yaptığının kendisine ulaştığını kaydeder. Diğer taraftan Tirmizî'de de tasrih edilen bu ilave kısım, isnadın akabinde metnin başlangıcı durumundadır.²² Bu rivayetlerde ilave olduğu belirtilen kısım müstakil bir rivayet metni olarak da karşımıza çıkmaktadır.²³ Buna mukabil, *Mustedrek*'te bu

¹⁷ *el-İstî'âb*, 2/620 işçilerini uyandırmak için gece

¹⁸ *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 1/106-107. Buradaki Peygamber sözünün yer aldığı ortak metin kısmı da lafız olarak farklıdır; buna göre metin: "kim hakkı olmadan araziden bir karış alırsa ..." şeklindedir.

¹⁹ *el-İstî'âb*, 2/618

²⁰ *Musned*, 1/189. Buradaki ortak metnin lafzı "men aḥaze mine'l-ʿarḍi mâ-leyse lehû..." şeklindedir.

²¹ *Musned*, 1/188. Ortak metin "men saraḥa mine'l-ʿarḍi şibren..." -dir.

²² Muslim, *Musâkât*, 137.

²³ *Muşannaf*, 10/114; krş. *el-Umm*, 1/227; *Musned*, 2/216.

olayı nakleden haberin, -bu rivayet özelinde- ortak metin deyebileceğimiz kısmına yapılan farklı bir ilave ise, diğerlerinden daha uzun ve dikkat çekicidir:

“...Ebû Seleme dedi ki: Sa‘îd’le Ervâ arasında bir husumet vardı, Mervân gidin bunların arasını düzeltin dedi. Bu konuda onunla (epey) konuştuk; sonunda ‘bu kadına acı’ dedik. Sa‘îd’ ise, ‘onun hakkından bir şeyi aldığımı mı düşünüyorsunuz? Ben Peygamber’in ‘kim araziden bir karış alırsa Allah kıyamet günü onu, boynuna yedi kat yer olarak geçirir; kim eliyle bir malı gaspederse onda bir hayır bulamaz; kim bir topluluğa onların izni olmadan idareci olursa Allah’ın, meleklerin ve insanların tümünün laneti onun üzerinedir’ dediğini duydum”

cevabını verdi.²⁴

İbn Hacer hacimli Buhârî şerhinde bu olaya değinen muhtelif kaynaklardaki farklı rivayetlere, bazı değişkenler açısından atıfta bulunmaktadır.²⁵ Ne var ki o, eserinde bu değişkenleri bir olayın cereyan ediş tarzını ve aşamalarını belirleyebilmek amacıyla ele almamaktadır. Dolayısıyla sadece bu örnekten bile, benzer yaklaşıma sahip eski ve yeni araştırmacıların, ya bir haberi yorumlamak amacıyla sadece diğer kaynak ve rivayetlere atıfla iktifa etmelerine veya bir olayın yakalanabilecek detaylarını tespit etmek amacıyla konuyla ilgili malzemeyi tahlil etmek suretiyle olayın tümüne dair bir bilgiye ulaşmayı denemek yerine, temelde yatan seçmeci bir tavrın ipuçlarını ele verebilen, sırf harici kriterlerle bu malzemeyi kendi içinde bir elemeye tâbi tutmaları sonunda, nasıl çok bilinmezli bir denklemin çözülmeden ortada kaldığına dair bir kanaat edinmek mümkün oluyor. Bir kısım becerikli zihinler tarafından, belki bir uzlaşıya kavuşturulabilecek söz konusu denklemin karakteristik öğelerini sematik olarak görelim; rivayetleri şekilsel olarak tekrar gözden geçirdiğimizde, Peygamber sözünün nakledildiği paralel içerikli metinlerin lafızları karşımıza şu şekilde çıkmaktadır:

men aḥaze mine'l-arḍi mā leyse lehu ṭuvviḳahu ilâ's-sâbi'ati'l-arḍi mine'l-arḍi yemel'l-ḳiyâmeti (Aḥmed, 1/189)

²⁴ *el-Mustedrek 'alâ's-ṣaḥîḥayn*, 4/329. İsnadın başından itibaren dört tabakadaki ravileri ortak olan *Musnedu's-Şâfi* (1/254) deki rivayet metni bile anlatımda bazı farklılıkları muhtevirdir: örneğin yukarıda metinde altı çizili kısım Şâfi'de yer almaz, *Mustedrek'ten* olmak üzere diğer lafzi farklılıkların bazıları şunlardır:

ḳâle: e-terevnî enteḳiṣḥâ min ḥaḳḳihâ şey'en ve-ḳad semî'tu Resûlallâhi...→ fe-ḳâle: e-terevnî aḥaztu min ḥaḳḳihâ şey'en ve-eṣhedu le-semî'tu Resûlallâhi...;

men iḳteta'a şibren mine'l-arḍi ṭavvakahu'llâhu...→ men aḥaze şibren mine'l-arḍi ṭuvviḳahu...;

men iḳteta'a mâlen bi-yemînihî fe-lâ būrike lehu fihi...→ men iḳteta'a mâle ahîhî bi-yemînihî fe-lâ būrike lehu fihi...;

ve men tevellâ ḳavmen bi-ğayri iznihim...→ ve men idde'â mevlâ ḳavmin bi-ğayri izni mevâlihi ...

Musnedu'l-Bezzâr (4/88) da Ebû Seleme'nin Sa‘îd’den naklettiği başka bir haber bilinmiyor diyerek nakledilen bu haberdir, fakat orada diğerlerinde metnin başlangıcını oluşturan Sa‘îd- Ervâ ihtilafı ve Mervân’ın devreye girmesi, keza haksız yere bir yeri almaya dair Peygamberî hüküm olmayıp, rivayet doğrudan: “men iḳteta'a mâle imri’in muslimin bi-yemînihî fe-lâ būrike lehu fihi...” şeklindedir.

²⁵ *Fethu'l-bârî*, 5/104. Onun temel yaklaşımı, mümkünse atıfta bulunduğu iki rivayet arasını telif (cem) etmektir.

men aḥaze şey'en mine'l-arḍi ṭavvaḳahu'l-lāhu min seb'ī araḍīn (et-Tārīḫu's-ṣağīr, 1/112)

*men aḥaze mine'l-arḍi zulmen ṭuvviḳahu min seb'ī araḍīn (Muslim, musâḳât, 139).
men aḥaze mine'l-arḍi ūbren bi-ğayri haḳḳin ṭuvviḳahu yevme'l-ḳiyâmeti min seb'ī
araḍīn (Siyeru a'lâm, 1/106).*

*men aḥaze mine'l-arḍi ūbren bi-ğayri haḳḳihi yutavviḳuhu'l-lāhu yevme'l-ḳiyâmeti
min seb'ī araḍīn (el-İstī'âb, 2/619).*

men sereḳa mine'l-arḍi ūbren ṭuvviḳahu min seb'ī araḍīn (Aḥmed, 1/188).

*men sereḳa mine'l-arḍi ūbren ṭuvviḳahu yevme'l-ḳiyâmeti min seb'ī araḍīn (Tirmi-
zî, diyât, 21).*

*men sereḳa mine'l-arḍi ūbren ṭuvviḳahu min seb'ī araḍīn yevme'l-ḳiyâmeti (Ab-
durrezzâḳ, 10/114).*

men sereḳa ūbren mine'l-arḍi ṭuvviḳa ilâ seb'ī araḍīn (Ḥilyetu'l-evliyâ, 1/92).

*men iḳteṭa'a ūbren mine'l-arḍi ṭavvaḳahu'l-lāhu te'âlâ yevme'l-ḳiyâmeti min seb'ī
araḍīn (el-Mustedrek, 4, 329)*

*men iḳteṭa'a ūbren mine'l-arḍi zulmen ṭavvaḳahu'l-lāhu iyyâhu yevme'l-ḳiyâmeti
min seb'ī araḍīn (Muslim, musâḳât, 137).*

*men iḳteṭa'a ūbren mine'l-arḍi zulmen ṭavvaḳahu'l-lāhu iyyâhu min seb'ī araḍīn
yevme'l-ḳiyâmeti (Tehzîbu'l-kemâl, 10/451).*

men zaleme ūbren mine'l-arḍi ṭuvviḳahu min seb'ī araḍīn (Aḥmed, 1/187).

*men zaleme ūbren mine'l-arḍi ṭuvviḳahu yevme'l-ḳiyâmeti min seb'ī araḍīn (Ḥil-
yetu'l-evliyâ, 1/92).*

*men zaleme mine'l-arḍi ūbren ṭuvviḳahu yevme'l-ḳiyâmeti min seb'ī araḍīn (el-İs-
tî'âb, 2/618).*

men zaleme mine'l-arḍi şey'en ṭuvviḳahu min seb'ī araḍīn (Buḥârî, 3/100).

Ayrıca, Sa'îd ve Ervâ arasında cereyan eden olayın anlatıldığı kısımlardaki takdim tarzını içerik açısından karşılaştırdığımızda da şu farklılıklarla karşılaşırız:²⁶

İhtilafın nedeni: arazi sınırı (Abdurrezzâḳ, 11/10); Ervâ'nın arazisinin bir kısmının gasbı (Tehzîbu't-tehzîb, 4/30); Sa'îd'in eş-Şecerede'ki arazisi (Tehzîbu'l-kemâl, 10/451, el-İstî'âb, 2/618, Fethu'l-bârî, 5/104); Ervâ'nın ūbrenin (el-İstî'âb, 2/618); Sa'îd'in Ervâ'nın hakkı olan yere set yapması (el-İstî'âb, 2/620); Sa'îd'in evinin bir kısmı hakkındaki ihtilaf (Fethu'l-bârî, 5/104); husumet-anlaşmazlık (el-Mustedrek, 4/329); Ervâ'nın evine bir cumba (şuffeten?) yapması (et-Tārīḫu's-ṣağīr, 1/112).

İhtilafı çözmek için Ervâ'nın başvurduğu kimse: Talha b. Abdillâh (Aḥmed, 1/189,

²⁶ İçerik esas alınarak yapılan bu sınıflamada isnad verileri göz önünde bulundurulmamıştır; isnad verilerini de kullanmak suretiyle, bu farklılıkların hangi rivayet tariki, hatta hangi ravi tarafından temsil edildiğini ortaya koymak mümkün olabilir. Burada yapılmak istenen, bu metnin yeniden inşası olmayıp, sadece değişik kaynak türlerinin bilgi aktarma profillerindeki farklılıklarına dikkat çekmek olduğundan, o tür bir çalışma için kaçınılmaz olan isnad + metin değerlendirmesine girilmemiştir.

Fethu'l-bārī, 5/104); Mervân (*Muslim*, musâkât, 139, *Abdurrezâk*, 11/10; *Tehzibu'l-kemâl*, 10/451; *el-Mustedrek*, 4/329, *el-İstî'âb*, 2/618, *Fethu'l-bārī*, 5/104, *Hilyetu'l-evliyâ*, 1/92); Muhammed b. 'Amr b. Hazm ile bilahare 'Umâra b. 'Amr ve 'Abdullah b. Seleme (*Siyeru a'lâm*, 1/106); Ebû Muhammed (*et-Târîhu's-şagîr*, 1/112).

Ervâ'nın şikayetinde kullandığı cümle: kaç intakaşa min ardî ilâ ardihî mâ leyse lehu (*Ahmed*, 1/189, *Fethu'l-bārī*, 5/104); kaç benâ dâfireten fi hakkî (*Siyeru a'lâm*, 1/106); kaç aḥaze hakkî ve adḥale dâfiretî fi ardihî bi's-Şecereti (*Tehzibu'l-kemâl*, 10/451); aḥaze şey'en min ardihâ (*Fethu'l-bārī*, 5/104); kaç aḥaze hakkî ve adḥale dâfiretî arđahû (*Fethu'l-bārī*, 5/104); seraḥa min ardî fe-adḥalehu fi ardihî (*Hilyetu'l-evliyâ*, 1/92); aḥaze şey'en min ardihâ (*Fethu'l-bārī*, 5/104); benâ şuffeten min dârî (*et-Târîhu's-şagîr*, 1/112).

Arabuluculuk girişiminde bulunan kişi: Mervân (*Muslim*, musâkât, 139, *Abdurrezâk*, 11/10, *Hilyetu'l-evliyâ*, 1/92); Mervân'ın gönderdiği kimseler (*el-İstî'âb*, 2/618, *Hilyetu'l-evliyâ*, 1/92); 'Umâra b. 'Amr ve 'Abdullah b. Seleme? (*el-İstî'âb*, 2/618, *et-Târîhu's-şagîr*, 1/112); Ebû Seleme b. 'Abdirrahmân (*Fethu'l-bārī*, 5/104, *el-Mustedrek*, 4/329).

Sa'îd'in tepki cümlesi: sizin buraya neden geldiğinizi biliyorum (*Ahmed*, 1/189); buraya neden geldiniz? (*Siyeru a'lâm*, 1/106, *el-İstî'âb*, 2/618); benim haksızlık yaptığımı mı düşünüyorsunuz? (*el-İstî'âb*, 2/618); nasıl haksızlık yaparım? (*el-İstî'âb*, 2/620); benim onun hakkından bir şeyi eksilteceğimi mi düşünüyorsunuz? (*el-Mustedrek*, 4/329).

Sa'îd'in kendini temellendirmesi: ...ni duyduktan sonra onun arazisinden ben mi bir şey alıyorum? (*Muslim*, musâkât, 139); ben mi onun sınırlarını değiştiriyorum (*Abdurrezâk*, 11/10); ben Peygamber'den duydum ki... (*Siyeru a'lâm*, 1/106); nasıl haksızlık yaparım ki? Ben Peygamberi duydum... (*Tehzibu'l-kemâl*, 10/451); ben Peygamberden duydum ki... (*el-İstî'âb*, 2/618, 2/620); Peygamberden ... duyduktan sonra çalacak değilim! (*Hilyetu'l-evliyâ*, 1/92); Peygamberden duydum ki... (*et-Târîhu's-şagîr*, 1/112).

Mervân'ın karar cümlesi: öyleyse bu sana kalmış (*Abdurrezâk*, 11/10); Sa'îd'i yemine zorlamak (*el-İstî'âb*, 2/618); senden (bundan sonra) başka bir (delil) istemem (*Hilyetu'l-evliyâ*, 1/92).

Sa'îd'in karar cümlesi: gelsin hakkı neyse alsın (*Siyeru a'lâm*, 1/106, *el-İstî'âb*, 2/620); onun iddia ettiğini ona bırakın (*Tehzibu'l-kemâl*, 10/451, *el-İstî'âb*, 2/618); bırakın ne yaparsa yapsın (*Fethu'l-bārī*, 5/104).

Sa'îd'in bedduası: yalancıysa gözünü kör et ve bu yerinde öldür (*Muslim*, musâkât, 139, *Abdurrezâk*, 11/10); yalancıysa kör olmadan ölmesin ve ölümü burada olsun (*Siyeru a'lâm*, 1/106); eğer haksızsa (zâlimeten) gözünü kör et ve kuyusunu kabri kıl (*Tehzibu'l-tehzi*b, 4/30); yalancıysa kör olmadan öldürme ve bir kuyuyu kabri kıl (*el-İstî'âb*, 2/618); Ya Rabbî! Yalancı! Gözünü kör, evini mezarı et (*Fethu'l-bārī*, 5/104); yalancıysa görme gücünü al ve arazisinde öldür (*Hilyetu'l-evliyâ*, 1/92).

Ervâ'nın bilahare ne yaptığı: gelip bu seti yıkar ve bir ev yaptırır (*Siyeru a'lâm*,

1/106); gelip seti yıkar ve bir bina yapar (*el-İstī'āb*, 2/620); ...ev yapar, ama selin gerçek sınırları ortaya çıkarmasından sonra, haksızlığı kendinin yaptığını itiraf ederek Sa'îd'den bu kez kendine hayır dua (hakını helal?) etmesini ister (*el-İstī'āb*, 2/619).

Ervâ'nın ölüm şekli: kör olup dolaşırken bir çukura düşerek (*Muslim*, musâkât, 139); bir kuyuya düşerek (*Abdurrezzâk*, 11/10); kör olup kuyuya düşer ve ölür (*Tehzîbu't-tehzîb*, 4/30, *Tehzîbu'l-kemâl*, 10/451); kör olduktan sonra dikkatli olduğu halde evde gezerken kuyuya düşer ve ölür (*el-İstī'āb*, 2/618, *Hilyetu'l-evliyâ*, 1/92); kör olduktan sonra bazı ihtiyaçları için dışarı çıkar ve kuyuya düşer (*el-İstī'āb*, 2/619); geceleyin işçilerini uyandırmaya kalktığında ona yol gösteren hizmetçisini bir gece²⁷ uyandırmaz ve dışarıya çıkar, kuyuya düşer (*el-İstī'āb*, 2/620); görme gücünü kaybetti ve arazisindeki bir çukura düşerek öldü (*Hilyetu'l-evliyâ*, 1/92).

Ervâ'nın ölüm vakti: belli değil (*Abdurrezzâk*, 11/10, *Tehzîbu'l-kemâl*); gece (*el-İstī'āb*, 2/620).

Selin zamanı: Ervâ'nın ölümünden sonra (*Abdurrezzâk*, 11/10, *Tehzîbu'l-kemâl*, 10/451); Ervâ'nın ölümünden önce (*Tehzîbu'l-kemâl*, 10/451); gibi farklılıklar görülebiliyor.

Sonuç

Herhangi bir konuya mahsus rivayetler arasında anlatım ve içerik farklılıklarının olması tabiidir. İnsan unsuruna bağlanabilecek, bir olayı algılama ve aktarma süreçleri bu tabiiğin en genel çerçevesi olarak düşünülebilir. Ne var ki bu tabiiyet, ferdin söz konusu olaya dair bilgi edinmede doğrudan kendisinin özne olmayıp, bilgilenmede, ancak, tarihin geniş seyri içinde bu olayı birbirine aktaran özneler silsilesinin sunduğu gerek sözlü gerekse yazılı anlatım formlarına dayanmak zorunda kaldığı bir noktada, bir başka süreci başlatmak zorundadır. Bu süreç ise, konuya ilişkin veri oluşturabilecek her türlü malzemeyi titiz bir ihata çabasıyla, ferdin kendisi, o olaya nüfuz etmeye çalışarak, dolaylı bilgilenmeyi, -izafi anlamda- doğrudan bir bilgilenmeye dönüştürmesidir. Bu süreç ihmal edildiği müddetçe mazinin bir kesitine ait malumat, bir olay hakkında ana hatlarıyla elde edilebilecek net bir tabloyu oluşturmak yerine, birbirinden kopuk duran detayların, farklılık veya ihtilafların oluşturduğu sis bulutu arkasında silik veya yersiz kalmaya mahkumdur. Kaynaklarda, burada örnek olarak ele alınan konunun meşhur bir olay olduğunun vurgulanmasına rağmen, aynı kaynakların sunduğu malzeme yardımıyla bir çırpıda bu olaya ilişkin sistematik bir bilgi kazanılamıyorsa, daha az meşhur olan hâdiselere yönelik çizilmek istenecek bir resmin ne kadar karmaşık veya karanlık kalacağı herhalde tasavvur olunabilir.

"Bu tablo nasıl netleştirilebilir?"in cevabını aramak bu günkü ilmi çabanın vazifelerinden biri olmak durumundadır.

Hadis literatürüne ilişkin söyleyebileceğimiz:

- Bu literatürün şu an sahip olduğumuz hacmiyle, rivayet formatıyla hicrî iki asır boyunca oluşturulmuş malzemenin adeta cüzi bir kısmını temsil ettiği;

²⁷ Zaten kör olan biri için gecenin pek bir anlamı olamayacağından bu onun hizmetçisinin uykuda olması anlamında bir vurguyu ifade etmiş olmalıdır.

– Hadis disiplininin ve eserlerinin özgün bir ilgi ve formatla olguları aktardıkları, kronolojik bir tasvirde ziyade davranış değerlerine ilişkin anlatımları ön plana çıkarmak isterken bunları çoğunlukla tarihî bağlam dışı serdettikleri;

– Bu literatürü oluşturan malzemenin, hadis sahasının geliştirip uyguladığı usûl yapısı içerisinde ele alındığında bile bir hayli ihtilafı sergilemesi;

– Bugün, bu tespitler karşısında bunları gözönünde bulundurarak hadis literatüründe yer alan malzemeyi yeniden tarihî zeminiyle buluşturacak, bağlam kuracak bir yöntemin, dil, kültür ve tarih araştırmalarında kullanılmakta olan yöntemler örnekliğinde geliştirilmesi gereği ve bu durumun bir anlamda tahlile dayalı yeni bir tasnif dönemini zorunlu kılması,

Hadis literatürünün her isteyeninin elinde rahatlıkla kullanabilecekleri bir kaynak olma özelliği taşımadığı sonucunu ortaya koymaktadır.